

УДК 322:94 (477) «.../084»

М.В.СКРЖИНСЬКА *

РЕЛІГІЯ ТА ВЛАДА В БОСПОРСЬКОМУ ЦАРСТВІ Й ОЛЬВІЇ VI–I ст. до н.е.

Розглядається роль релігії, жерців у процесі становлення й розвитку античних держав Північного Причорномор'я. На основі писемних і матеріальних джерел показано, як служителі Аполлона, головного бога в пантеонах Боспору й Ольвії, впливали на владу, а нерідко й самі ставали на чолі цих держав.

Ключові слова: античність, грецька колонізація, Північне Причорномор'я, релігія, жерці.

Релігія та влада у древності й середньовіччі завжди йшли поряд. Однак форми їхньої взаємодії в різних державах та в різні часи кардинально відрізнялися. Про зв'язки релігії з владою в Північному Причорномор'ї античного періоду можна дізнатися, досліджуючи місцеві написи, вивчаючи залишки вівтарів, храмів і підношень богам, а також залучаючи аналогії писемних звісток про інші давньогрецькі поліси. У регіоні, що нас цікавить, найбільша кількість джерел збереглася щодо Ольвії (розташовувалася біля злиття Південного Бугу й Дніпра) та Пантікапея (на місці сучасної Керчі). Обидва міста, згідно з відомостями античних авторів, заснували мілетяни, і в першій половині VI ст. до н.е. вони почали жити за схожим планом, задуманим у метрополії. Уже в архаїчну добу тут виникали різні форми правління, а Аполлона, який очолював пантеон богів у названих містах, шанували в різних іпостасях.

Релігія посідала помітне місце при ухваленні рішення про виведення колонії. Існували певні правила, що їх слід було дотримуватися для успішного заснування нового поселення. Найважливішим серед них уважалося звернення до оракула Аполлона, котрого греки шанували як покровителя колонізаційного руху¹. Найчастіше в такому випадку елліни вирушали в Дельфи, а мілетяни й решта іонійців одержували благословення у храмі Аполлона Дідімського неподалік від Мілета². Жерці цих святилищ були добре обізнаними

* Скржинська Марина Володимирівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

E-mail: kij@bk.ru

¹ Graham A. J. Colony and Mother City in Ancient Greece. – Manchester, 1964. – P.26.

² Русева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005. – С.208.

в питаннях політики й економіки. До Дельф і Дідами сходилися всі свідчення про землі на узбережжях Середземного й Чорного морів, де бували грецькі мореплавці, тож жерці мали певні уявлення про віддалені області ойкумени. В адресованому оракулові питанні бажачі називали місце нового поселення й у відповідь отримували схвалення або засудження наміру заснувати там колонію. Безпосередньо звертатися до богів могли лише жерці, вони передавали їхню волю в кількох віршованих рядках гекзаметру. Часто там містилося найменування апойкії. Це слово означало поселення вдалині від батьківщини, яку називали метрополією, тобто містом-матір'ю. У сучасній історіографії традиційно використовується не цей грецький, а пізніший римський термін «колонія», котрий походить від латинського дієслова «colere» («обробляти землю») й означає поселення римлян, що засновувалися в підвладних областях.

У назвах грецьких колоній помітні певні стереотипи, зокрема найменування за найбільш виразними відомостями про місцевість, куди після попередньої розвідки прямували колоністи. Тому жерці, котрі складали оракули для переселенців у Північне Причорномор'я, запропонували назви Борисфен, Тіра й Пантікапей за місцевими найменуваннями річок і протоки поблизу нових поселень. В інших випадках вони нарікали колонії згідно з описами місцевостей на Таврійському півострові: Калос Лімен («прекрасна гавань»), Керкінітида («місто біля крабової затоки»), Мірмекій («місто поблизу виступаючих у морі рифів») та ін.³ Ольвія з'явилася через кілька десятиліть після Борисфена, заснованого на сучасному острові Березань. Відтоді родючі землі, поклади руди й солі в Нижньому Побужжі, а також багаті рибою річки Борисфен і Гіпаніс стали добре відомими не лише еллінам, які оселилися тут, але і їхнім співвітчизникам у Мілеті. Тож оракул сміливо провістив талан засновникам поселення на Гіпанісі, котре одержало назву «Щасливого міста» («Ὀλβίη πόλις»). І дійсно, Ольвія проіснує ціле тисячоліття. Слід зазначити, що таке найменування не було оригінальним, адже на окраїнах античної ойкумени у процесі колонізації виникло ще з десяток Ольвій, яким оракул незмінно пророкував щасливу долю⁴.

Греки вважали, що без благословення оракула та без виконання його вказівок колонія не зможе успішно існувати. Ілюструє це розповідь Геродота (V, 42–45) про спартанця Дорієя, котрий не звернувся до Аполлона перед вирушенням до Лівії, унаслідок чого за два роки йому довелося повернутися на батьківщину, оскільки поселення знищили місцеві племена. Коли ж Дорієй зважився заснувати іншу колонію, він запитав оракула в Дельфах і одержав пораду оселитися на Сицилії. Тут також зазнав невдачі, адже відхилився від мети, указаної божеством, і взяв участь у боротьбі Кротона й Сибаріса, уже існуючих грецьких полісів у Південній Італії. Через це Дорієй і загинув. За словами Геродота, цього не сталося б, якби він виконав веління оракула й не відхилився від визначеної мети.

Оракул благословляв колоністів на сакральні дії, що від самого початку сприяло життю апойкії. Тут при розподілі землі виокремлювали священну

³ *Скржинская М.В.* Скифия глазами эллинов. – Санкт-Петербург, 1998. – С.26.

⁴ *Скржинская М.В.* О происхождении названия города Ольвии // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1981. – №3. – С.142–146.

ділянку теменос, де споруджували вівтар для жертвоприношень батьківським богам, а пізніше зводили храм. Крім того, поселенці одразу ж облаштовували головне вогнище, запалюючи його від привезеного з метрополії смолоскипа з вогнища Гестії.

У VII–VI ст. до н.е. дідімські жерці заснували особливий культ Аполлона для колоністів, які переселялися на північні й західні береги Понта. Нова іпостась бога з епikleзою Лікар («Ἰατρός», або в іонійській формі «Ἴητρός») генетично пов'язана з Аполлоном Дідімським. В іпостасі Лікаря Аполлон шанувався як покровитель поселень на новій батьківщині й захисник, що лікує від різних нещасть⁵. Його зображення мало ті самі атрибути (лук і стріла), котрі були характерними для Аполлона Дідімського, а дідімські жерці, певно, визначали основні святкові ритуали на його честь. Таким чином, вони суттєво впливали на перебіг колонізації Північного й Західного Причорномор'я. Слід зазначити, що Аполлон з епikleзою Лікар часто згадується в написах із розкопок античних держав на північних і західних берегах Чорного моря, але жодного разу не траплявся в епіграфічних пам'ятках за їх межами.

Колоністів очолював призначений владою метрополії ойкіст («організатор держави»). На перших порах його влада на новій батьківщині була необмеженою, а до обов'язків входили світські організаційні та релігійні акції. Це описав Гомер уже в VII ст. до н.е. В «Одісеї» (VI, 7–10) при згадці про переселення феаків на нові землі йдеться, що їхній вождь Навсифой збудував житла людям і храми богам, обніс поселення мурами, розподілив поля між своїми підданими. Саме ойкіст звертався з питанням до оракула й у випадку схвалення його наміру заснувати нове поселення на нього дивилися, немов на обранця бога. Подекуди після смерті ойкіста його шанували як героя. Іноді від імен «організаторів держави» утворювалися назви колоній. Такими були Фанагорія й Гермонаса на Таманському півострові (Arr. Byth. Fr. 55 Roos; Eustath. Ad Dionys. Per. 549). Очевидно, ойкіст був першим жерцем Аполлона Лікаря, головного божества Ольвії та Пантікапея. Але надалі, судячи з написів, жерця Аполлона обирали на один рік, і він не поєднував своїх обов'язків із політичними посадами. Служачи богам, жрець залишався світською людиною, адже в еллінів не було особливого священницького прошарку, а відповідні обов'язки міг виконувати кожен повноправний член громади, не заплямований негідними вчинками. Жерців найчастіше обирали з древніх, уславлених родів перших колоністів⁶. Вони розуміли, що проваджені ними священні дії виступали однією з важливих ланок, які цементували елліністичний соціум на новій батьківщині.

Жерці перебували на виду в усього народу під час урочистих релігійних ритуалів, у театрі й на стадіоні, де відбувалися змагання, котрі супроводжували багато свят, вони сиділи на почесних місцях. Їхній одяг був особливим, переважно білого кольору, який уважався найбільш приємним для богів (Plat.

⁵ Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – К., 1992. – С.31, 40; Сударев Н.И. Культ Аполлона Врача на Боспоре и некоторые вопросы греческой колонизации // Древности Боспора. – Вып.2. – Москва, 1999. – С.213.

⁶ Burkert W. Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche. – Stuttgart; Berlin, 1977. – S.157–158.

Leg. XII, 956 а), а голову прикрашала ошатна пов'язка або вінок із листя чи гілок рослини, присвяченої божеству. Певне уявлення про врочисті шати дають зображення богів, наприклад Аполлона в довгому розкішному хітоні та лавровому вінку. Саме в такому вигляді його представлено на теракотовій статуєтці V ст. до н.е., знайденій на азіатському березі Боспору⁷.

На відміну від пізніших християнських священиків, до функцій античних жерців не входило релігійно-моральне виховання молоді, виголошення проповідей і т.ін. Їх обов'язки поділялися на літургічні (відповідальність за правильне виконання різних обрядів на святах) та адміністративні (дбати про святилище, берегти храмове начиння, розпоряджатися доходами від переданих в оренду земель храму)⁸. Жерці користувались особистою недоторканністю, адже вважалися представниками богів. Зі своїми обов'язками жрець знайомився перед вступом на посаду, одержуючи необхідні знання від попередника, а також із документів святилища. У написі римського часу з Фанагорії частково збереглася інформація про порядок жертвоприношень на одному з місцевих свят. Ішлося про те, як саме повинен діяти жрець. Утім, найцікавіша частина тексту практично не читається⁹. У різні часи одна й та сама людина могла служити жерцем різних богів. Так, у III ст. до н.е. ольвіополіт Агрот, син Діонісія, був жерцем Аполлона Дельфінія, Афродіти, Плутона й Кори¹⁰.

Жерці культу Аполлона Лікаря відіграли суттєву роль при виникненні Боспорського царства. На рубежі VI–V ст. до н.е. кілька незалежних полісів створили військово-політичний союз для захисту своїх економічних інтересів і протидії вторгненням місцевих племен. Його центром став Пантікапей, де водночас склалася амфіктіонія (релігійне об'єднання міст)¹¹. Згодом досі рівноправні поліси потрапили під владу пантікапейських правителів – так на берегах Керченської протоки постало Боспорське царство¹². Спочатку ця держава формувалася значною мірою на конфесійній основі, жерці Аполлона Лікаря входили до кола найбільш активних діячів, котрі об'єднували союз боспорських міст. Важливим етапом стало будівництво на акрополі Пантікапея храму Аполлона, де відбувалися організовані жерцями свята, в яких брали участь громадяни кількох колоній узбережжя Керченської протоки.

Союзи-амфіктіонії (словом «амфіктіонія» греки називали жителів навколишніх областей, сусідів) характерні для архаїчного та класичного періодів античної історії. Найбільш відомими були амфіктіонії на Делосі та в Дельфах при храмах Аполлона. Їхні члени збиралися на спільні свята, а також захищали

⁷ *Кобылина М.М.* Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. – Москва, 1961. – С.61–62.

⁸ *Латышев В.В.* Очерк греческих древностей. – Разд.3. – Санкт-Петербург, 1997. – С.54.

⁹ Корпус боспорских надписей (далі – КБН). – Москва; Ленинград, 1965. – №1005.

¹⁰ *Latyschev B.* Inscriptions orae septentrionalis Ponti Euxini (далі – IOSPE I²). – Petropoli, 1916. – №189; Надписи Ольвии (далі – НО). – Ленинград, 1968. – №68, 70.

¹¹ *Толстиков В.П.* К проблемам образования Боспорского государства // ВДИ. – 1984. – №3. – С.46–47; *Терещенко А.Е.* «Аполлонийская» чеканка на Боспоре Киммерийском // Боспорский феномен: Мат. науч. конф. – Санкт-Петербург, 2013. – С.49.

¹² *Шелов-Коведяев Ф.В.* История Боспора в VI–IV вв. до н.э. // Древнейшие государства на территории СССР. – Москва, 1985. – С.63–70; *Васильев А.Н.* К вопросу о времени образования Боспорского государства // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. – Санкт-Петербург, 1992. – С.111–128.

своє головне святилище й цінності, що в ньому зберігалися. Святкові зібрання використовувалися для обговорення актуальних політичних тем, урегулювання спірних питань. Взірцем для боспорської радше за все правила амфіктіонія на Делосі, де на свята здавна збирались іонійці, а також союз, що об'єднував 12 іонійських міст на батьківщині колоністів – тут, у святилищі Паніоніон, відбувались їхні спільні релігійні свята, згадані ще Геродотом (I, 148).

Наявність амфіктіонії на Боспорі в V ст. до н.е. підтверджується карбуванням місцевих монет із легендою «АПОЛ»¹³, а також появою в той час на акрополі Пантікапея найбільшого в Північному Причорномор'ї храму. На думку сучасних дослідників, самотужки це місто не змогло б забезпечити будівництво такої великої споруди, радше за все її звели на кошти всіх членів амфіктіонії¹⁴. Упродовж кількох століть храм Аполлона на горі Мітрідат виступав архітектурною домінантою Пантікапея, його здалеку бачили всі мореплавці, котрі наближались до Боспору.

Збережені до наших днів фрагменти цього храму дозволяють у загальних рисах уявити його розміри й зовнішній вигляд. Зведену іонійським зодчим, прикрашену мармуровими рельєфами монументальну споруду, котра сягала висоти 14 м, звідусіль оточували колони, від яких залишився уламок мармурового фриза V ст. до н.е. Центром композиції фриза виступав Аполлон, поряд із ним стояли Гермес, Артеміда й німфи. Простір навколо храму заповнювали вівтар, присвятні скульптури та стели з написами¹⁵.

Судячи з місцевих написів, від найдавніших часів і до кінця елліністичної доби Аполлон Лікар посідав провідне місце в пантеоні богів Пантікапея й усього європейського Боспору, свята в його честь були головними державними торжествами, а жерці користувалися найбільшим впливом порівняно зі слугителями інших давньогрецьких божеств. Археонактиди, котрі спочатку правили на Боспорі, а потім Спартокіди до кінця II ст. до н.е. вважали Аполлона Лікаря своїм покровителем. У написах IV–III ст. до н.е. згадуються члени царської родини та представники аристократії, котрі були жерцями цього бога¹⁶. Виконуючи свої обов'язки, вони набували широкої відомості завдяки головній ролі на державних святах Аполлона. Не випадково майбутній цар Левкон II за життя свого батька Перисада був жерцем Аполлона в Пантікапеї, а по завершенні жрецької кар'єри, за традицією, поставив статую на честь бога¹⁷. Подібні скульптури прикрашали священні ділянки біля храмів цього божества в Пантікапеї, Фанагорії та Гермонасі, про що довідуємося за знайденими постаментами статуй із відповідними присвятними написами.

В Ольвії від початку цієї держави Аполлон Лікар, так само, як і в Пантікапеї, очолював пантеон богів. Ольвіюполіти при розподілі землі на новому поселенні відвели у центрі майбутнього поліса священну ділянку, теменос, і вже у третій чверті VI ст. до н.е. збудували тут невеликий храм на честь свого

¹³ Фролова Н.А. О проблеме чеканки монет с надписью АПОЛ // Боспорский сборник. – №5. – Москва, 1995; Терещенко А.И. «Аполлонийская» чеканка на Боспоре Киммерийском. – С.44–51.

¹⁴ Пичикян И.Р. Малая Азия – Северное Причерноморье. – Москва, 1984. – С.156–170.

¹⁵ Там же. – С.168–170, 177.

¹⁶ КБН. – №6, 10, 25.

¹⁷ Там же. – №25.

божественного покровителя. У наш час на городищі відкрито фундаменти двох древніх святилищ Аполлона Лікаря, а також знайдено залишки вівтарів та інші археологічні матеріали, що дозволяють судити про традицію вшанування різних богів упродовж VI–I ст. до н.е.¹⁸

Перший ольвійський храм Аполлона Лікаря був із деревини та сирцевої цегли, як у метрополії. Споруда проіснувала недовго, і незабаром їй на зміну на ціле століття прийшла більша будівля, яку за виявленими під час розкопок архітектурними деталями реконструював С.Д.Крижицький. Храм іонійського типу з двома колонами по фасаду мав ширину 7 м і вдвічі більшу довжину, фасад прикрашав багатий поліхромний декор, про що можна судити за знайденими уламками зі слідами розфарбування на керамічних деталях, привезених із метрополії. Святилище називали за епikleзою Аполлона Іатрооном («Ιατροών»), про що свідчить знахідка графіто на фрагменті керамічного каліптера з покрівлі¹⁹.

На теменосі знаходилася надзвичайно шанована ольвіополітами статуя Аполлона Лікаря, привезена з метрополії у VI ст. до н.е. Вона існувала ще в II ст. н.е., оскільки її зображення карбувалося на ольвійських монетах того часу. Представлений на повен зріст Аполлон однією рукою тримав притулений до ноги лук зі стрілою, а в іншій – якийсь круглий предмет. За формою калафа, що увінчував голову божества, статуя датується початком або серединою VI ст. до н.е.²⁰ Узагалі античності була притаманна традиція зберігати й шанувати древні скульптури богів. Відомо, наприклад, як раділи мілетяни, коли в 295 р. до н.е. на Дідімське святилище вдалося повернути вкрадену персами статую Аполлона, вирізьблену Канахом наприкінці VI ст. до н.е. (Paus. I, 16, 3; II, 10, 4; Curt. Ruf., 28–35). Безліч древніх кумирів зберігалась і в римські часи, їх докладно описали Пліній у «Природничій історії» та Павсаній у своєму творі про визначні місця Еллади. Упродовж вісімдесяти років храм Аполлона Лікаря служив архітектурною домінантою Ольвії²¹, після чого ця функція перейшла до святилища Аполлона Дельфінія на іншому ольвійському теменосі, відомому в науковій літературі як Центральний або Східний.

У другій половині VI ст. до н.е. в Ольвію й на Боспор прибула нова хвиля мілетських колоністів, про що свідчить збільшення масштабів освоєння земель навколо вже існуючих поселень. Переселення було викликане політичними подіями, підкоренням Мілета персами. Напевно, прибульці скористались одним із пунктів клятви, яку давали, залишаючи метрополію. Зберігся текст подібної присяги засновників Кірена, що прибули на північне узбережжя Африки з міста Фери: «Якщо колоністи міцно отаборяться на новому місці проживання, то нехай родичі, що припливуть згодом до Лівії, набудуть рівних громадянських прав, можливості посідати магістратури й, за жеребом, ділянки з незайнятої землі»²².

¹⁸ Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – Симферополь, 2006. – С.32.

¹⁹ Там же. – С.96–119 (рис.125, 11).

²⁰ Карышковский П.О. Монетное дело Ольвии во второй половине II в. до н.э. // Античная культура Северного Причерноморья. – К., 1986. – С.31.

²¹ Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – С.260.

²² Яйленко В.П. Греческая колонизация VII–III вв. до н.е. – Москва, 1982.

У районі Керченської протоки новоприбулі освоювали головним чином її східний берег. Інша частина переселенців попрямувала в Нижнє Побужжя. Серед них було чимало тих, хто поклонявся Аполлонові Дельфінію, про що свідчать графіті архаїчного часу з присвятою богові у цій іпостасі²³. Натомість на Боспорі такі присвяти зустрічаються дуже рідко. Наприклад, у фундаментальному «Корпусі боспорських написів» є лише одна згадка про Аполлона Дельфінія на постаменті статуї IV ст. до н.е. з Гермонаси²⁴.

Шанувальники Аполлона Дельфінія влилися до числа громадян Борисфена й Ольвії. Напевно, серед нових поселенців були мілетяни, котрі раніше виконували функції жерців Дельфінія, що посідав провідне місце в пантеоні Мілета, де його величний храм стояв на березі Лев'ячої бухти. В Ольвії для шанування цього бога виділили нову священну ділянку поблизу вже існуючого теменоса. Таким чином, у центрі міста, починаючи з архаїчного періоду, знаходилися Західний і Східний, або, як його ще називають у науковій літературі, Центральний теменоси. На останній шанувальники Аполлона Дельфінія приносили свої дари – від них збереглося кілька уламків кіліків, на котрих прокреслено графіті з присвятами богові цієї іпостасі²⁵. На початку V ст. до н.е. тут збудували храм, скромніший, ніж на честь Аполлона Лікаря, а в IV ст. до н.е. ольвіюполіти на місці старого звели найбільше в історії міста, багато прикрашене святилище. Своїми розмірами воно вдвічі поступалося пантікапейському храму Аполлона Лікаря й зовні нагадувало мілетський Дельфініон, адже мало аналогічні пропорції та східну орієнтацію. Біля фасаду розміщувалися два жертовники, статуї, чий п'єдестали містили присвятні написи богів, кам'яні стели з вирізьбленими на них декретами²⁶.

У V ст. до н.е. культ Дельфінія посів провідне місце в пантеоні Ольвії²⁷, а його жерці почали виконувати на Центральному теменосі головні релігійні священнодійства. Водночас данину древнім ритуалам продовжували віддавати на Західному теменосі, де шанували Аполлона Лікаря. За цими подіями, поза сумнівом, приховувалася боротьба між першими колоністами, котрі поклонялися Аполлонові Лікареві, і наступною партією переселенців із Мілета, шанувальників Аполлона Дельфінія. Останнім удалося поступово потіснити у владних структурах нащадків перших правителів. Одну з головних ролей у цьому протистоянні відігравали саме жерці Аполлона у двох його згаданих іпостасях.

Під час церемоній жертвопринесень до жерця було прикуто загальну увагу. На Центральному теменосі Ольвії вівтар перед храмом Аполлона з'явився вже у VI ст. до н.е., у наступному столітті там поставили більший кам'яний вівтар, а цоколь попереднього використовували як майданчик для жреця під час принесення жертви. Складений із добре оброблених вапнякових плит цей вівтар майже повністю зберігся до наших днів (відсутня лише його горішня частина) завдяки тому, що в III ст. до н.е. його засипали землею та облаштували новий, оздоблений мармуром, жертовник. Напевно, цей останній

²³ Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – С.30–32.

²⁴ (КБН, 1038)

²⁵ Леви Е.И. Ольвия: Город эпохи эллинизма. – Ленинград, 1985. – С.49–51.

²⁶ Пичикян И.Р. Малая Азия – Северное Причерноморье. – С.178–184.

²⁷ Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – С.42–43.

вівтар елліністичного часу був найкращою спорудою такого роду за всю історію Ольвії, утім від нього збереглися лише дрібні мармурові уламки з різьбленим, майстерно виконаним орнаментом²⁸.

У Мілеті справа влаштування ритуалів на честь Аполлона Дельфінія перебувала під егідою жерців, котрі очолювали союз мольпів. У V ст. до н.е. шанувальники Дельфінія створили подібний союз в Ольвії, про що відомо з кількох присвятних написів²⁹. До нього ввійшли представники аристократичних родів, які вели походження від предків, котрі здавна жили в Мілеті. Верховний жрець ольвійських мольпів, так само, як у метрополії, ставав жерцем-епонімом, за ним ідентифікувався рік і датувалися державні документи. Нині відоме лише одне ім'я такого епоніма на постаменті втраченої статуї: «Мольпи мене присвятили Аполлонові Дельфінію, за жерця Діонісодора, сина Ленея, сина Мольпагора»³⁰. На руїнах мілетського Дельфініона знайдено списки подібних епонімів, починаючи з 523 р. до н.е. За ними визначається час багатьох написів з іменами жерців Аполлона. На жаль, подібних переліків не виявилось серед безлічі вцілілих написів, що їх ольвіюполіти (так само, як і мілетяни) ставили біля свого храму Аполлона Дельфінія.

Наприкінці класичного періоду ольвійський аристократичний союз мольпів припинив своє існування, очевидно після заволодіння владою представниками інших суспільних станів. Відтепер роки почали називати за іменами головних жерців Аполлона Дельфінія. Так було датовано два почесних написи елліністичного часу, що починалися словами «за жерця Герогейтона» і «за жерця Анаксімена»³¹. У декреті Протогена два роки позначено іменами жерців Гіеродора та Плейстарха, без згадування, що це жерці Аполлона Дельфінія, адже всі це й так розуміли³². У ті скрутні голодні роки Протоген допомагав громаді грошима, на які закуповували хліб і сплачували данину місцевим воїновичим «варварам».

Онук Протогена Євнік, Посідей – син Діонісія, і Посідей – син Анаксагора у II ст. до н.е. служили жерцями Аполлона Дельфінія³³. Точно датувати роки за їхніми іменами, як це робилося у древності, неможливо через відсутність необхідних даних, а час їхньої діяльності можна встановити лише приблизно, найчастіше на основі зовнішнього аналізу написів або за згадуванням відомих осіб, наприклад царя Мітрідата Євпатора в декреті на честь капітана з міста Аміса, де йдеться про жерця-епоніма Посідея, сина Анаксагора³⁴. За Ю.Г.Виноградовим, один великий список ольвійських громадян³⁵ являв собою діакронний перелік жерців Аполлона Дельфінія³⁶. Однак це залишається

²⁸ Леви Е.И. Ольвия: Город эпохи эллинизма. – С.81.

²⁹ НО. – №55, 58, 60, 167. Див. також: Карышковский П.О. Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье. – К., 1984. – С.42–54.

³⁰ НО. – №58.

³¹ Там же. – №26, 30.

³² IOSPE I². – №32.

³³ Ibid. – №189. Див. також: Карышковский П.О. Ольвийские эпонимы // ВДИ. – 1978. – №2. – С.87; Русева Г.С., Кранівіна В.В. До історії Ольвії IV–I ст. до н.е. // Археологія. – 1992. – №4. – С.22.

³⁴ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. – С.221, 252–255.

³⁵ IOSPE I². – №201.

³⁶ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – С.220.

лише припущенням. Таким чином, нині відомі імена лише восьми ольвійських жерців-епонімів із кількох сотень громадян, що обіймали цю посаду впродовж VI–I ст. до н.е.

Для всіх античних полісів було характерним тісне переплетення державних і релігійних сторін життя. Це виявлялося в організації головних релігійних свят та облаштуванні великих святилищ, про що ним добре відомо на прикладі Афін³⁷. Рішення про будівництво храмів і виділення для цього громадських коштів ухвалювалися на народних зборах демократичних полісів, а при олігархічному або монархічному правлінні це входило до компетенції правителів. Таким самим чином вирішувалося питання про запрошення досвідченого архітектора й кошторис робіт. За залишками храмів Аполлона на акрополі Пантікапея, на Західному та Центральному теменосах Ольвії можна зробити висновок, що боспоряни й ольвіополіти закликали іонійських зодчих, пропонуючи їм збудувати святилища як у метрополії³⁸.

Храм уважався домом бога, а релігійне начиння та дари громадян розглядалися як власність божества (про її збереження дбали жерці й скарбники)³⁹. У критичні для держави моменти влада могла взяти в борг у бога його цінності, про що згадував Перикл, мовлячи про фінансові проблеми Афін під час Пелопоннеської війни (Thuc., II, 40, 5). Так учинили й ольвійські архонти у другій половині III ст. до н.е. Через гостру нестачу коштів на невідкладні потреби суспільства вони одержали певну суму, віддавши у заставу священний посуд. Коли ж борг не було повернуто у визначений термін, кредитор вирішив його просто переплавити, із чого зрозуміло, що посуд було виготовлено з дорогоцінного металу, а вартість оцінили за вагою, без урахування художньої цінності виробів. Протоген допоміг ольвіополітам, заплативши борг із власних статків і повернувши храмові священне начиння.

Отже, на підставі вцілілих джерел про жерців Аполлона в Ольвії й Пантікапеї можна дійти висновку, що найзначнішу роль у політичному житті своїх держав вони відігравали за доби їх становлення, у VI–V ст. до н.е. У пізніші часи ця посада залишалася вельми почесною, забезпечуючи популярність серед громадян, адже жрець завжди перебував у центрі уваги під час велелюдних державних свят. Самолюбство тих, хто прагнув її обійняти, неабияк тішила ще й та обставина, що за ім'ям жерця Аполлона називалися роки. Таким чином, конкретна особа увічнювалася в документах державного архіву, котрий, власне, і зберігався при храмі. Зокрема в Ольвії (очевидно так само, як у Мілеті) – при святилищі Аполлона Дельфінія. Недарма поблизу його руїн знайдено понад чотири десятки написів. Цей «кам'яний архів»⁴⁰ містив лише невелику частину документів на папірусах, що зберігалися в державному сховищі, куди магістрати, рядові громадяни та приїжджі могли звертатися по різноманітні довідки щодо законів, угод, привілеїв тощо. Судячи з того, що багато

³⁷ Маринович Л.П., Кошеленко Г.А. Судьба Парфенона. – Москва, 2000. – С.157.

³⁸ Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – К., 1992. – С.68–69.

³⁹ Блаватская Т.В. Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени. – Москва, 1983. – С.244–245.

⁴⁰ Леви Е.И. Ольвия: Город эпохи эллинизма. – С.85–86.

написів узагалі не датовано або зазначено лише число й місяць, це були копії папірусів, які у сховищі об'єднувалися за місяцями та роками, що носили ім'я жерця-епоніма. Наприклад, відомий декрет на честь Протогена починається словами: «Рада й народ постановили двадцятого числа, архонти та Колегія сімох запропонували». Далі в документі іменами жерців Аполлона точно позначено роки, коли Протоген здійснював свої благодійні акції. Ольвійські й пантікапейські жерці Аполлона мали можливість послужити на благо батьківщини, сприяючи релігійним, культурним і політичним контактам із Мілетом, Делосом, Дельфами, де Аполлон очолював пантеон богів і куди на загальногрецькі свята з'їжджалися елліни з усіх куточків ойкумени, у тому числі з Північного Причорномор'я⁴¹.

Усі можливості, що їх давало виконанні жрецьких обов'язків, пояснюють, чому амбіційні громадяни докладали зусиль для того, аби бути обраними жерцями бога, котрий очолював державний пантеон. Вони прагнули стати служителями Аполлона Дельфінія на шляху до головних магістратур у демократичній Ольвії. Наприклад, Посідей, син Анаксагора, спочатку був жерцем-епонімом, а потім – першим архонтом⁴². На Боспорі жерцями Аполлона Лікаря ставали спадкоємці престолу або особи, котрі бажали зробити кар'єру при дворі й набути популярності серед населення.

Будучи язичниками, елліни шанували багатьох богів, і жителі Ольвії та Пантікапея не становили винятку. Як свідчать різноманітні археологічні матеріали, у цих державах знаходилися численні вівтарі та храми різноманітних божеств. Однак культ головного бога держави об'єднував усіх громадян, тож почесної та відповідальної посади жерця Аполлона домагалися ті, хто прагнув зробити політичну кар'єру.

⁴¹ Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. – Санкт-Петербург, 2010. – С.48, 52–53, 395–396.

⁴² IOSPE I². – №35.

The article covers the role of religion and priests in the process of establishment and development of antique states of North Black Sea Coast. Based on the written and material sources author showed as the Apollo's (main god in the Bosporan and Olbia pantheons) priests had an influence on the authorities and very often became the governors on their own.

Keywords: antiquity, Greek colonization, Northern Black Sea Coast, religion, priests.

